

**“PUL AYLANMASI” TUSHUNCHASINING MAZMUNI VA PUL AYLANMASINING
TARKIBIY TUZILISHI**

Boyev Bekzod Juraqul og'li

Toshkent moliya instituti “Bank ishi” fakulteti dekan muovini, PhD.

Oltiyeva Salomat Kodirovna

Toshkent moliya instituti “Bank ishi” fakulteti

BIA-74 guruh talabasi.

Pul aylanmasi - bu ma'lum bir davr uchun naqd va naqdsiz shaklda barcha to'lovlarning yig'indisi. Muomala va to'lov vositasi vazifasini bajaruvchi to'lov aylanmasiga naqd va naqdsiz operatsiyalarda pul mablag'lari harakati, shuningdek boshqa to'lov vositalarining harakati: cheklar, veksellar, depozit sertifikatlari, ya'ni pul vazifalarini bajarishga qodir muomaladagi pul vositalari kiradi.

Amalda pul aylanmasi to'lov aylanmasining bir qismidir, shu jumladan pul muomalasi, bu naqd pul va aylanmasi bo'lib, u ko'plab operatsiyalarda o'zgarishsiz qatnashadi, aksincha pul birligining naqd pulsiz muomalada bank hisobvarag'idagi yozuvlar ko'rinishidagi harakatidan farq qiladi.

To'lov aylanmasining ikkinchi qismi pul aylanmasi deb ataladi, bu erda pul to'lov vositasi sifatida ishlaydi, shu jumladan naqd va naqd pulsiz pul harakati shaklida qatnashadi.

Mamlakat pul muomalasini aks ettiruvchi mamlakat pul aylanmasi quyidagi muomaladan iborat:

- Markaziy bank va tijorat banklari;
- tijorat banklari;
- tijorat banklari va ularning mijozlari (korxonalar, tashkilotlar, aholi);
- korxonalar va tashkilotlar, ular va aholi o'rtasida;
- jismoniy shaxslar;
- banklar va turli moliya institutlari, shuningdek, jismoniy shaxslar o'rtasida.

Mamlakatimizda elektron pullar muomalasini, jumladan, elektron pullarni chiqarish, foydalanish va ularni qoplash bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatning huquqiy asosini yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasining “To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida”gi Qonunida belgilangan normalar asosida “O'zbekiston Respublikasi hududida elektron pullarning chiqarilishi va muomalada bo'lishi qoidalari” ishlab chiqilib, Adliya vazirligida 2020 yil 29 aprelda 3231-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazildi.

Mazkur hujjat jahon tajribasiga tayangan holda, elektron pullar tizimi faoliyatini tashkil etish, elektron pullar muomalasi, elektron pullar tizimida risklarni boshqarish

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

hamda tizimda xavfsizlikni ta'minlash maqsadida ishlab chiqildi. Milliy to'lov tizimining asosiy funksiyalari quyidagicha tavsiflanadi: • to'lov operatsiyalari ishtirokchilarining qarz majburiyatlarini to'lash va hisobga olish; • to'lov tizimi sub'ektlari o'rtasida pul o'tkazmalarini o'tkazish bo'yicha munosabatlarni tashkil etish yagona qoidalar va standartlar bilan tartibga solinadi. Milliy to'lov tizimini yaratish pul va to'lov aylanmasining quyidagi asosiy vazifalarini hal qilishni nazarda tutadi:

- doimiylik;
- xavfsizlik;
- samaradorlik;
- adolat.

Naqd pul aylanmasi. Pul aylanmasi – bu pullarning naqd va naqdsiz shakldagi uzluksiz harakatlarning yig'indisidir. I.SHakerning ta'rif berishicha pul aylanmasi bu pullarning naqd va naqd bo'lmagan shakllardagi doiraviy aylanish jarayoni bo'lib, bunda pullar muomala vositasi va to'lov funksiyasini bajaradi. Pulning bir qo'ldan ikkinchi qo'lga o'tishini Shaker doiraviy aylanish deb atadi. Pullarning bir sub'ektdan ikkinchi sub'ektga o'tishi. Pulning doiraviy aylanishi takrorlanishi pulning aylanishi deyiladi. Pul aylanmasidan tashqari to'lov aylanmasi degan tushuncha mavjud. To'lov aylanmasi pul aylanmasiga qaraganda keng tushuncha. To'lov aylanmasi-bu pul shaklidagi mablag'larning va pul bozori instrumentlarning vositasida amalga oshirilgan to'lovlarning yig'indisidir.

Pul bozori instrumentlariga quydagilar kiradi :

- Obligatsiyalar – o'z egasiga qat'iy belgilangan foiz ko'rinishida daromad keltiruvchi qimmatli qog'oz. –

Davlatning xazina majburiyatlari.

- Depozit sertifikatlar – bu tijorat banklari tomonidan korxonalar ixtiyoridagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jalb qilish maqsadida chiqariladigan qimmatli qog'oz.

- Jamg'arma sertifikatlar – bu jismoniy shaxslar ixtiyoridagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni banklarga jalb qilish maqsadida chiqariladigan qimmatli qog'oz.

- Tijorat veksellari – tijorat veksellari tovarlar kreditga sotilganda yoziladi. Vekselni mol yetkazib beruvchi to'ldiradi. Sotib oluvchi esa vekselga mas'ul shaxsning imzosi va muhr qo'yadi. Ana shundan keyin veksel sotib oluvchining mol yetkazib beruvchi oldidagi qarz majburiyatini tasdiqlovchi hujjatga aylanadi. Tijorat vekseli pulning to'lov vositasi funksiyasini bajaradi. Vekselni indassament orqali boshqa shaxslarga uzatish mumkin. Indassamentvekselni boshqa shaxsga uzatish huquqini beruvchi maxsus yozuv. Vekselni boshqa shaxsga uzatgan shaxs indossant deyiladi. Vekselni qabul qilib olgan shaxs indossat deyiladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

- Cheklar– unda ko`rsatilgan summani to`lash to`g`risidagi topshiriqdir. Amaliyotda pullik cheklar va hisob kitob cheklari qo`llaniladi. Fredirik Mishkenning fikriga ko`ra cheklarning jiddiy kamchiligi ularni chiqarish bilan bog`liq xarajatlarning katta ekanligidir. AQSH da har yili chekni muomalaga chiqarish uchun 40 mlrd.\$ xarajat qilinadi.

- Bank aktseptlari – aktsept so`zi lotincha so`z bo`lib qabul qilmoq degan manoni anglatadi. Bank aktsepti deganda bank tomonidan tijorat vekseli va chek bo`yicha to`lovning kafolatlanishi tushuniladi. To`lov aylanmasining mutlaq asosiy 75-80% ini pul aylanmasi tashkil qiladi. Chunki pul eng yuqori likvidli aktiv hisoblanadi.

Pul aylanmasi 2 yirik qismdan iborat:

1. Naqdsiz pul aylanmasi
2. Naqd pul aylanmasi

Naqdsiz pul aylanmasi – bu pul mablag`larining to`lovchining bankidagi hisob raqamidan oluvchining hisob raqamiga ko`chirish shaklidagi harakatlarning yig`indisidir. Sobiq Ittifoq o`rnida tashkil topgan davlatlar o`zaro talab va majburiyatlarini voz kechish deb nomlanuvchi naqdsiz pul aylanmasi mavjud.

Naqd pul aylanmasi bu pullarning naqd ko`rinishidagi harakatlarning yig`indisidir. Naqd pul aylanmasi – bu naqd pullarning doiraviy aylanishining doimiy ravishda takrorlanishidir.

Naqd pul aylanmasi bu pul mablag`larining naqd ko`rinishidagi aylanmasidir. Taraqqiy etgan mamlakatlarda naqdsiz pul aylanmalarini yuksak darajada rivojlanganligi, naqd pullarga bo`lgan talabni keskin pasayishiga olib keldi. AQSH va YAponiyada plastik kartochkalarga asoslangan to`lovlar rivojlangan. Evropada plastik kartochkalar va pullik cheklarga asoslangan to`lovlar rivojlangan.

Naqd pullar aylanishining amal qilishiga doir quyidagicha asosiy tamoyillar ajratib ko`rsatiladi:

- 1) moliya muassasalari-emitentlarning mavjudligi;
- 2) bozor qatnashchilarining mablag`larni sarflash yuzasidan iqtisodiy erkinligi;
- 3) ta`sis etilgan milliy pul birligining amal qilishi;
- 4) nazorat qiluvchi organlar oldida tushumlar va xarajatlar hajmlari uchun hisobotchilikni amalga oshirish mumkinligi;
- 5) pul mablag`lariga egalik qilishning legitimligi.

To`lovlar ma`lum ketma-ketlikda amalga oshiriladi. Xalqaro amaliyotda pullik to`lovlarni amalga oshirishning 2 xil ketma-ketligi mavjud:

1. Kalendar ketma-ketlik.
2. Maqsadli ketma-ketlik.

Kalendar ketma – ketlikda qaysi qarzdorlik oldin paydo bo`lgan bo`lsa, o`sha to`lanadi. Bu ketma-ketlik taraqqiy etgan mamlakatlarda qo`llaniladi. Maqsadli ketma-

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

ketlikda to'lovlar oldindan belgilangan maqsadlarga qarab to'lanadi. Bu ketma-ketlik rivojlanayotgan davlatlarda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladi. Har qanday pullik to'lovlar pul aylanmasida ishtirok etuvchi subektlarining joriy hisob raqamlaridagi pul mablag'lari hisobiga to'lanadi. Joriy hisob raqamlar AQSH bank amaliyotida tranzaksion depozit hisob raqamlari, Germaniyada jiro hisob raqamlari, Rossiyada "depoziti do vostrebovanie" deyiladi. Fransiyada joriy hisob raqami deyiladi, O'zbekistonda talab qilib olinadigan depozit hisob raqamlari deyiladi.

Naqd pul aylanmasi muomalaga 2 kanal orqali chiqadi:

1) Markaziy Bankning zaxira vakillik tizimi orqali (Tijorat banklarining buyurtmalari asosida). Tijorat banklarida naqd pulga bo'lgan qo'shimcha talab yuzaga kelganda ular bu talabni qondirish uchun markaziy bankga naqd pul olish uchun buyurtma beradilar. Markaziy Bank buyurtma qilingan naqd pulni emissiya qiladi va uni inkassatsiya xizmati orqali tijorat banklariga yetkazadi. Emissiya qilingan summaga Markaziy Bank balansining passiv qismidagi "Majburiyatlar moddasi" ko'payadi. Tijorat bankining Markaziy Bankning balansida ochilgan "Vostro" vakillik hisob raqamining qoldig'i ana shu summaga kamayadi.

2) Davlat byudjeti xarajatlarini moliyalashtirishda. Markaziy Banklarning tuman va shahar filiallari bo'lmaydi, shu sababli ular davlat byudjetining kassa ijrosini amalga oshirish maqsadida tijorat banklarining xizmatlaridan foydalanishga majbur bo'ladilar. Moliya vazirligi byudjet tashkilotlari xarajatlarini naqd pulsiz shaklda moliyalashtirib beradi. Moliyalashtirilgan summaning naqd pul ta'minoti Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Markaziy Bank inkassatsiya xizmati orqali naqd pulni tijorat banklariga yetkazib beradi. Yetkazib berilgan naqd pulning naqd pulsiz ekvivalenti tijorat bankining hisob raqamidan yechib oladi.

Pul aylanmasining tarkibi quyidagi qismlardan tashkil topadi:

1. Markaziy Bank va tijorat banklari o'rtasidagi naqd pul aylanmasi.
2. Tijorat banklari o'rtasidagi naqd pul aylanmasi
3. Banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi naqd pul aylanmasi (barcha naqd pul ko'rinishidagi pullarini tijorat banklariga topshirishlari shart. Tijorat banklari o'z mijozlariga naqd puldagi xarajatlarini moliyalashtirish uchun naqd pullar beradi: (Ish haqi, mukofot, mehnat ta'tili pullari va boshqalar.)
4. Tashkilotlar bilan tashkilotlar o'rtasidagi naqd pul aylanmasi
5. Tashkilotlar va ularning xodimlari o'rtasidagi naqd pul aylanmasi
6. Fuqarolar o'rtasidagi naqd pul aylanmasi.

Hozirgi davrda AQSH, Germaniya, Fransiya, Kanada va Braziliyada muomaladagi naqd pul tendensiyasi kuzatilmoqda. Lekin bu davlatlarda naqd pullarning muomladagi pul massasining salmog'i yuqori emas.

Kanada – 3.6%

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Braziliya – 3.8%

AQSH - 4.9%

Fransiya – 8.5%

Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko'rsatkichning salmog'i ancha yuqoridir. Masalan, Rossiyada bu ko'rsatkich 29% ni, O'zbekistonda esa 48 % ni tashkil etadi. Naqd pul aylanmasi bir qator kamchiliklarga ega:

- Naqd pullarni emissiya qilish tashish va saqlash katta xarajatni talab etadi. Markaziy banklar emissiya xarajatini kamaytrish uchun kupyuralarning nominalini yiriklashtirishga majbur bo'ladilar.

- Naqd pullarni olib yurish xavflidir.

- Naqd pullar bilan hisob kitob qilish soliq to'lashdan qochish imkonini beradi.

- Naqd pul aylanmasi terrorizmni moliyalashtirish bilan bog'liq

- Naqd pullar va inflyatsiya o'rtasida bevosita aloqadorlik mavjud.

Naqd pul aylanmasini tashkil qilish quyidagi printsiplar asosida amalga oshiriladi:

1. Naqd pul aylanmasini tashkil qilish va tartibga solishni me'yoriy huquqiy asoslarining mavjudligi. Masalan, Markaziy bankning kassa operatsiyalarini amalga oshirish to'g'risidagi yo'riqnomasi muhim me'yoriy hujjat bo'lib hisoblanadi.

2. Barcha korxonalar va tashkilotlar o'zlarining naqd puldagi mablag'larini tijorat banklarida saqlashlari shart.

3. Korxonalar va tashkilotlarga kassada kichik miqdorda naqd pul saqlab turishga ruxsat etiladi. Buning uchun ularning kassasiga tijorat banklari tomonidan limit belgilanadi. Bu limit ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun ajratiladi.

4. Naqd pullardan maqsadli foydalanish printsiplari

Banklardan korxonalar naqd pullarni pul cheklari orqali oladi. Pul chekida nima maqsadda naqd pul olinayotganligi ko'rsatiladi. Naqd pullarning darajasiga baho berish uchun xalqaro amaliyotda iqtisodiyotda naqd pullarning yetarililigi degan ko'rsatkich qo'llaniladi. $M0/YAIM * 100\%$

$M0$ – Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqarilgan jami naqd pullar

2019-yilning 1-yanvar holatiga

Germaniyada – 8.9%

Rossiyada – 10.9%

Kanadada – 3.6%

Taraqqiy etgan mamlakatlarda bu ko'rsatkichning darajasi past. Buning bir qancha sabablari bor. Ulardan asosiylari ikkita:

1. Iqtisodiyotni kichik salmoqqa ega ekanligi. Plastik kartochkalar mo'ljallanishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- Shaxsiy kartochkalar – bu kartochkalar banklar tomonidan jismoniy shaxsga beriladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

- Kooperativ kartochkalar - bu yuridik shaxslarga beriladi. Bu kartochkadan korxonaning xodimlari foydalanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Красиной Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. – М.: Финансы и статистика, 2007. – С.289.
2. Михайлов Д.М. Мировой финансовый рынок: тенденции и инструменты. – М.: Издательство «Экзамен», 2000. – С.150.
3. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: Маркетинг, 2003.
4. Слепова В.А., Звоновой Е.А. Международный финансовый рынок. – М.: Магистр, 2009.
5. Хожиматов Р.Х. Xalqaro moliya bozori: nazariy qarashlar va umumiy tavsif. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2015-yil.
6. Vahobov A., Jumayev N., Burxonov U. Xalqaro moliya munosabatlar. Darslik. - T.: “Sharq”, 2003.
7. Ataniyazov J.X., Alimardonov E. D. Xalqaro moliya munosabatlari. Darslik.T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashiriyoti” 2014. -333 b